

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1946

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"

39 — ΤΣΩΡΤΣΙΑ — 39

ΑΘΗΝΑΙ

ΜΙΧ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ*

ΣΥΝΤΟΜΟ ΚΑΤΑΤΟΠΙΣΤΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

β') Ξένες αφηγηματικές πηγές. Σ' αυτές κυρίως έχουμε να ξεχωρίσουμε διάφορα είδη και μέσα σ' αυτά να διακρίνουμε τις πραγματικά άμεσώτερες από τις έμμεσώτερες και να τις διαβαθμίσουμε κατά τὸ κριτήριο τούτο.

1. Πολλοί στρατιωτικοί, πού έλαβαν μέρος σ' άγώνες διεθνείς πάνω σ' έλληνικά έδάφη, έγραψαν ήμερολόγια ή αφηγήσεις σχετικά μ' αυτούς. Από τούς συγγραφείς τούτους ελάχιστοι είναι οί Τούρκοι, πολυάριθμοι οί ξένοι. Ίδιαίτερα εύνοημένοι είναι οί διάφοροι τουρκοβενετικοί πόλεμοι, γιά τούς όποιους υπάρχουν έξαιρετικά μεγάλου αριθμού ήμερολόγια, αφηγήσεις, έκθέσεις, πού όφείλονται όχι μόνο σέ πρωταγωνιστές, αλλά και σέ δευτερώτερους παράγοντες, όχι μόνο σέ Βενετούς, αλλά και σέ άτομα άλλων έθνικοτήτων, πού συμπολέμησαν σάν σύμμαχοι ή σάν μισοφόροι τών Βενετών. Ο αριθμός τών δημοσιευμένων αφηγημάτων, πού μάς πληροφορούν γιά τούς τουρκοβενετικούς πολέμους, καθώς σέ γενικές γραμμές ύπολογίζω, ξεπερνάει σημαντικά τά έκατό. Σχεδόν τριάντα πέντε είναι μόνο οί διηγήσεις αύτου τού είδους μ' αντίκειμενο τὸ μεγάλο πόλεμο τής Κρήτης και τήν πολιορκία τού 'Ηράκλειου 1645-1669. Πολυάριθμα όμως είναι και τά ανέκδοτα, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνη από τούς καταλόγους διαφόρων βιβλιοθηκών. Δέν αποκλείεται, όταν έκδοθούν κι' αυτά, ό όλικός αριθμός να ξεπεράση σημαντικά τις δύο έκατοντάδες ή και να προσεγγίση τις τρεις. Τά σχετικά μ' άλλους πολέμους τής 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρός άλλες δυνάμεις αφηγήματα είναι βέβαια πολύ λιγώτερα, όταν συγκριθούν με τά προηγούμενα, άλλ' όχι και τόσο λίγα. Και έδω μόνον ένα μέρος τους είναι έκδομένο, ένώ άλλα μένουν ανέκδοτα. Έξω από τούς στρατιωτικούς, έξιστόρησαν στρατιωτικά γεγονότα και άλλοι, όχι ειδικοί, με διάφορες άλλες ιδιότητες. Έπίσης έχουμε πολυάριθμα έργα πού είναι περιγραφή τών χωρών πού καταλαμβάνονταν· τά πιό πολλά προέρχονται από βενετική πλευρά και περιγράφουν τις νέες κτή-

σεις, πού προσωρινά κατέλαβε ή Βενετία κατά τά τέλη τού 17ου αιώνα. Σέ ανταποκρίσεις από τά μέτωπα, σέ επίσημες ανακοινώσεις και σέ αφηγήματα σάν τά πάρα πάνω στηρίζονταν τέλος και πολλά ακόμα έργα, πού έξιστορούσαν από ακόμα γενικότερη σκοπιά τά πολεμικά γεγονότα. Τέτοια ιστορήματα φάνηκαν πρό πάντων κατά τούς Ρωσοτουρκικούς πολέμους τού 1768-1774 και 1792. Φυσικά τούτα είχαν πηγές έμμεσώτερες. Έπίσης έμμεση πηγή είναι τά έργα τών Τούρκων επίσημων ιστοριογράφων πού γράφονταν στην Πόλη. Αύτοί άντλούσαν τις πληροφορίες τους από επίσημα κείμενα και από προφορικές αφηγήσεις τών πρωτεργατών, αλλά στην αφήγησή τους δέν είναι πολύ άκριβείς, διαστρέφουν γεγονότα και δίνουν ένα γενικό τόνο διθυραμβικό. Πάντως όλες αυτές οί αφηγήσεις, άμεσες και έμμεσες, παρέχουν άφθονο και καλό ύλικό γιά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, μόνον ότι πρέπει να γίνεται ή κατάλληλη κριτική.

Κατά τήν επανάσταση κατέβηκαν στην Έλλάδα και πολέμησαν χιλιάδες ξένων φιλελλήνων. Πολλοί απ' αυτούς έγραψαν ήμερολόγια, έκθέσεις, αφηγήσεις, απομνημονεύματα ή και έκτενέστερα και συνθετώτερα έργα. Ημερολόγια και αφηγήματα έγραψαν επίσης και ξένοι πού ύπηρέτησαν σάν μισοφόροι τών 'Ιμπραήμ. Έπίσης άλλοι ξένοι πού παρακολούθησαν σάν παρατηρητές συγκρούσεις, έκαναν μνεία σ' έργα τους. "Ολ' αυτά κατά ποσόν είναι πολύ περισσότερα και πολύ πλουσιότερα από τά αντίστοιχα έλληνικά. Τά γνωστά είναι πάνω από τά έκατό. Ασφαλώς υπάρχουν και πολλά ανέκδοτα. Και ή αξία τών έργων πού όφείλονται σέ ξένο κάλαμο είναι κατά κανόνα άνώτερη από εκείνη τών αφηγημάτων πού μάς άφησαν οί "Έλληνες αγωνιστές· εκείνοι, σάν πιό μορφωμένοι και έμπειροι, είναι πολύ καλύτεροι παρατηρητές, παρακολουθούν πιό ξεκάθαρα τά πράγματα, αντιλαμβάνονται καλύτερα τις σχέσεις τών πραγμάτων, κρίνουν μ' ασφάλεια και έκθέτουν με μεγάλη άκρίβεια· ώστόσο πολλές φορές δέν καταλαβαίνουν τις έλληνικές συνθήκες και κάνουν άδικες κρίσεις. "Αλλά πάλι ξένα βιβλία γράφτηκαν από άνθρώ-

* Συνέχεια από τὸ προηγούμενο και τέλος.

πους πού πῆραν γενική μόνον ἐντύπωση ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση ἢ καὶ δὲν κατέβηκαν καθόλου στὴν Ἑλλάδα· ὅλ' αὐτὰ φυσικά στηρίχτηκαν σὲ πληροφορίες ἄλλων καὶ δὲν εἶναι παρὰ ἔμμεσες πηγές, κατὰ κανόνα ἀόριστες, συγχισμένες ἢ λανθασμένες.

Ἐλάχιστα μόνον ἀνάλογα ἔργα ἔχουμε ἀπὸ τὴ μετεπαναστατική ἐποχή, μάλιστα ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ἐλεύθερου κράτους καὶ τὰ ὀφείλουμε σὲ βαυαροὺς ἀξιωματικούς. Θὰ ὑπάρχουν καὶ ἀνέκδοτα, πού πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν.

2. Ἄλλη μεγάλη καὶ σημαντική κατηγορία ἀποτελοῦν τὰ περιηγητικά ἔργα. Οἱ ἑλληνικὲς χώρες ὑπῆρξαν ἢ πέρασμα περιηγητῶν, πού ταξίδευαν πρὸς διάφορες κατευθύνσεις, ἢ ἀντικείμενο ἐπίσκεψης, πού γινόταν ἐπίτηδες. Φυσικά, ὁ χαρακτήρας τοῦ ταξιδιοῦ προσδιορίζει καὶ τὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου. Γι' αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πρέπει νὰ διακρίνουμε τοὺς περαστικούς ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες.

Οἱ περαστικοὶ εἶναι πολυαριθμότατοι. Αὐτοὶ κατὰ κανόνα εἶναι: οἱ περισσότεροὶ προσκυνητές, λιγότεροὶ πρεσβευτές καὶ ἄλλοι διπλωμάτες, δυτικοὶ ἀνώτεροι κληρικοὶ πού πηγαίνουν νὰ ἐπιθεωρήσουν τὶς δυτικὲς ἐκκλησίες, ἔμποροι καὶ διάφοροι ἄλλοι. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔγραψαν ὁδοιπορικά ἢ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὰ ταξίδια τους. Τὰ σχετικὰ ἔργα τους εἶναι ἐξαιρετικὰ πολυάριθμα, ἀριθμοῦνται κατὰ ἑκατοντάδες. Ἡ γραμματικὴ αὐτῆ παραγωγή ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 13 αἰ. καὶ ὀλοένα πυκνώνει ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 19 αἰ. Ὑστερα παρακμάζει γρήγορα, ἴσως γιατί μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον προκαλοῦν τὰ ταξιδιωτικὰ ἔργα σὲ χώρες περισσότερο μακρυνές κ' ἐξωτικές. Ἀνάλογα μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ταξιδιώτη. Ἡ κατεύθυνσή τους ἦταν οἱ Ἅγιοι Τόποι ἢ ἡ Πόλη, σπανιότερα ἄλλο μέρος· τὰ ἴδια μέρη ἦσαν καὶ ἀφετηρίες γιὰ τὴν ἐπιστροφή. Οἱ συνηθισμένοι δρόμοι πού ἀκολουθοῦσαν, ἦσαν αὐτοί: α') **Θαλασσινοί:** Ἀπὸ ὁποιοδήποτε εὐρωπαϊκὸ λιμάνι καὶ νὰ ξεκινοῦσαν, εἴτε ἀτλαντικὸ εἴτε μεσογειακὸ, οἱ δρόμοι τους ἐνώνονταν κάτω ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο· ὅσοι ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ, περνοῦσαν ἀπὸ τὰ Ἴονια καὶ τὰ δυτικὰ παράλια. Ὁ δρόμος αὐτὸς διχαζόταν σὲ δύο: ὁ ἕνας κλάδος συνέχιζε πρὸς τοὺς Ἅγιους Τόπους, ὁ ἄλλος ἀνέβαινε πρὸς τὴν Πόλη μέσα ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο. Οἱ ταξιδιώτες πάλι πού ἔρχονταν ἀπὸ τὴ Ρωσία καὶ τὴν Πόλη, διέσχίζαν τὸ Αἶγαῖο γιὰ νὰ πᾶνε ἢ στὴ Δύση ἢ στὴν Ἀνατολή· μὰ κι' αὐτοὶ ἔκαναν τὴν ἴδια διαδρομὴ. Κατὰ τὸ ταξίδι τὸ πλοῖο ἐπιανε σὲ διάφορα λιμάνια, εἴτε γιὰ νὰ πάρει ἢ νὰ ἀφήσει ἔμπορεύματα κ' ἐπιβάτες, εἴτε γιὰ νὰ κάμει προμήθειες, εἴτε γιὰ νὰ προφυλαχτῆ ἀπὸ τὴν κακοκαιρία ἢ γιὰ ν' ἀναπαυθῆ τὸ πλήρωμα, εἴτε γι' ἄλλους λόγους. Οἱ ταξιδιώτες εἶχαν ἔτσι τὴν εὐκαιρία νὰ βγοῦν ἔξω καὶ νὰ δοῦν καὶ νὰ

ζητήσουν διάφορες πληροφορίες, πού ὕστερα τὶς καταχώριζαν στὰ περιηγητικά τους ἔργα. Μέρη, λοιπόν, πού τὰ εὐνοοῦσε ὁ δρόμος αὐτός, ἦσαν τὰ Ἴονια καὶ τὰ κύρια λιμάνια τῆς Ἠπείρου, τῆς Ἀκαρνανίας, τῆς Δ. Πελοποννήσου, τῆς Ν. Πελοποννήσου, τῆς Κρήτης, τῶν νησιῶν τοῦ Αἶγαίου, τῆς Δ. καὶ Ν. Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Κύπρου. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ σχετικὲς πληροφορίες ἀναφέρονται σὲ ποικίλα ζητήματα, στὴ γενικὴ κατάσταση τῆς πόλης πού ἐπισκέπτεται ὁ ταξιδιώτης, στοὺς κατοίκους της, στὴν οἰκονομικὴ κίνησή της, σὲ διάφορες προσωπικότητες της κ.ἄ.π. Ἀλλὰ κατὰ κανόνα πρόκειται γιὰ εἰδήσεις βιαστικές, μονομερεῖς καὶ λεπτομερειακές. Συνήθως σ' αὐτὰ τὰ περιηγητικά ἔργα οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα εἶναι ἐλάχιστο μόνον μέρος τοῦ βιβλίου, λίγες γραμμὲς ἢ λίγες σελίδες. Μόνον ἡμεγάλη ἀφθονία τῶν περιηγητικῶν ἔργων καὶ ἡ πυκνότητά τους κάνουν ὥστε νὰ συγκεντρώνεται σπουδαῖο σ' ὄγκο ὕλικό. Ἐπειτα πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι οἱ περαστικοὶ ταξιδιώτες πολλὰ φορὲς, καὶ μάλιστα στὰ παλιότερα χρόνια, δὲν κάνουν ἄλλο παρὰ νὰ ἐπαναλαμβάνουν τὶς πληροφορίες παλιότερων ταξιδιωτῶν ἢ ἄλλων πηγῶν ἢ καὶ νὰ συμπληρώνουν μὲ τέτοιες τὶς δικές τους. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς χρειάζεται αὐστηρὸς ἔλεγχος, γιὰ νὰ μὴ παρασυρόμαστε σὲ σφάλματα καὶ ἀποδίδουμε σὲ νεώτερη ἐποχὴ πράγματα πού ἀνήκουν σὲ παλιότερες.

β) **Στεριανοὶ δρόμοι:** Οἱ διάφοροι δρόμοι ἐνώνονταν γύρω ἀπὸ τὰ ΒΔ. σύνορα τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, στὴ Βιέννη, στὴ Βουδαπέστη, στὸ Βελιγράδι καὶ ἀπὸ κεῖ τραβοῦσαν πάνω-κάτω ἕνα δρόμο πού διέσχισε τὴ Βαλκανικὴ διαγώνια μὲ κατεύθυνση τὴν Πόλη. Ὅστε οἱ περιηγητὲς μόνον μέσα στὴ Θράκη συναντοῦσαν ἑλληνικοὺς πληθυσμούς. Ὁ δρόμος ἀπὸ τὴ Ρωσία μέσα ἀπὸ τὴ Ρουμανία καὶ τὴ Βουλγαρία ἦταν σπανιότερος, γιατί προτιμοῦσαν τὴ θαλασσινὴ διαδρομὴ. Ἀπὸ τὴν Πόλη τὸ ταξίδι συνεχιζόταν πρὸς τοὺς Ἅγιους Τόπους ἢ ἀπὸ τὴ θάλασσα ἢ μέσα ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία. Ἄλλ' αὐτὸ ἦταν σπανιώτατο. Γι' αὐτὸ ἔχουμε λίγα τέτοια ἔργα γιὰ τὴ χώρα τούτη. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ πάρα πάνω, καὶ αὐτοὶ οἱ περιηγητὲς περιγράφουν μόνον ὅ,τι πρόλαβαν ν' ἀντιληφθοῦν κατὰ τὴ διαδρομὴ τους καὶ μόνον γιὰ ὅσα πράγματα τοὺς ἔδινε ἀφορμὴ ὁ κεντρικὸς δρόμος πού ἀκολουθοῦσαν. Ἀπὸ ἀποψη ποσοῦ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι πολὺ λιγότερα ἀπὸ τὰ προηγούμενα, ἀπὸ ἀποψη ἀξίας εἶναι ἰσότιμα.

Ὅσο ὁμως περνοῦσαν οἱ αἰῶνες, τόσο πυκνωναν οἱ περιηγητὲς πού ἔρχονταν ἐπίτηδες στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν καὶ νὰ περιηγηθοῦν συστηματικὰ τὶς διάφορες χώρες της. Αὐτοὶ ἦσαν ἀρχαιολόγοι καὶ ἀρχαιόφιλοι, ἢ φυσιοδίφες, πού ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν πανίδα, τὴ χλωρίδα, τὴ γεωλογία

ἢ τῆ γεωγραφία, ἢ πρόξενοι καὶ ἄλλοι διπλωμάτες ποὺ τοὺς ἐνδιέφεραν καὶ ἄλλα ζητήματα, πρὸ πάντων ὅμως ἤθελαν νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ τὶς χώρες τοῦτες. Οἱ ἐπισκέπτες αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι πολὺ πυκνοὶ κατὰ τὸ 18 αἰ., καὶ μάλιστα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια του, καὶ πυκνώνουν πολὺ περισσότερο κατὰ τὸ 19 αἰῶνα καὶ μάλιστα κατὰ τὰ εἴκοσι προεπαναστατικά χρόνια ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ εἶναι πολλοὶ κατὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ ξεπέφτουν ραγδαία ὅσο προχωρεῖ ἡ ἐποχὴ. Ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τους βαδίζει καὶ ὁ ὄγκος καὶ ἡ ἀξία τῶν ἔργων τους. Οἱ ἐπισκέπτες αὐτοὶ δὲν περιορίζονταν ν' ἀκολουθήσουν τὶς κεντρικὲς ἀρτηρίες. Διέτρεχαν τὶς ἐπαρχίες ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη, ἔπαιρναν ὅλα τὰ μονοπάτια, ἀνέβαιναν σὲ βουνά, ἐπισκέπτονταν χωριά καὶ μοναστήρια, σχετίζονταν μὲ πολλοὺς ἀνθρώπους διαφόρων τάξεων καὶ ἐθνικοτήτων, ζητοῦσαν πληροφορίες ἀπὸ ὅπου μπόρουσαν, ἔπαιρναν ἀκόμη ἐπίσημα στοιχεῖα γιὰ πληθυσμὸ, διοίκηση, φορολογία, παραγωγή, ἐμπόριο, μελετοῦσαν τὰ τοπικὰ ζητήματα, τὴν κατάστασιν τῶν δρόμων, τῶν πλουτοπαραγωγικῶν κλάδων, ἔκαναν δικές τους παρατηρήσεις κ' ἔκριναν τὶς πληροφορίες τῶν ντόπιων, πρόβαιναν σὲ δικούς τους ὑπολογισμοὺς καὶ κατέληγαν σὲ συμπεράσματα· ὄχι σπάνια συγκέντρωναν καὶ πληροφορίες γιὰ γεγονότα λίγο παλιότερα. Ἔτσι συγκροτοῦσαν ὀγκῶδη, πλούσια καὶ πολυμερῆ ἔργα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἐκτείνονται σὲ περισσότερους τόμους. Ἡ ἀξία τῶν ἀφηγημάτων τούτων φυσικὰ εἶναι πολὺ ἀνώτερη ἀπὸ τῶν προηγούμενων. Καὶ τὸ πλῆθος τους εἶναι πολὺ μεγάλο. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ὅλες οἱ ἑλληνικὲς χώρες τὸ ἴδιο εὐνοημένες ἀπὸ τὴ γραμματεία τούτη. Προηγεῖται ἡ Πελοπόννησος καὶ ἡ Ἀνατολικὴ Στερεὰ. Ἀκολουθεῖ ἡ Ἠπειρὸς καὶ ἡ Αἰτωλοακαρνανία. Σὲ μεγάλη ἀπόστασιν ἔρχεται ἡ Θράκη καὶ ἀκόμη πιὸ πίσω ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θεσσαλία, ἡ Κρήτη, τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τελευταῖα ἡ Μ. Ἀσία.

Ὅλα μαζί τὰ περιηγητικὰ ἔργα ἀποτελοῦν καταπληκτικὸν ἀριθμὸ. Μόνον τὰ γνωστὰ μου ποὺ ἀναφέρονται στὴν τουρκοκρατία ἀριθμοῦνται κατὰ ἑκατοντάδες. Ὅλα μαζί, ὅσα ἀναφέρονται σ' ὅλη τὴ νέα ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τὸ 13 αἰῶνα ὡς σήμερα καὶ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ καταλόγους, ὑπολογίζω ὅτι προσεγγίζουν τὶς δυὸ χιλιάδες. Σ' αὐτὰ ἂς προστεθοῦν τὰ πολυάριθμα ἀκόμη ἀνέκδοτα. Γιὰ εὐκολία παραθέτω ἐδῶ μερικὸς καταλόγους περιηγητικῶν ἔργων:

Ἐμμεσώτερα εἶναι τὰ διάφορα γενικὰ ἔργα. Ἔτσι ἔχουμε πολλὰ τέτοια ποὺ περιγράφουν συνολικὰ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, τὸ μηχανισμό της, τὶς ἐπαρχίες της. Ἀπὸ τὰ πρῶτα, ἄλλα ὀφείλονται σ' ἀνθρώπους ποὺ ἔζησαν ἐπὶ χρόνια μέσα στὸ κράτος, συνήθως στὴν Πόλη, σχετίστηκαν μὲ ὑψηλὲς προσωπικότητες, ἔλαβαν γνώσιν σπουδαίων στοιχείων καὶ μὲ τὴν βοήθεια καὶ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ προγενέστερων παρόμοιων ἔργων καὶ ἄλλων ἀναγνωσμάτων, κατέστρωσαν τὸ περιγραφικὸ ἔργο τους. Ἀλλὰ ὅμως εἶναι ἀκόμη πιὸ ἀπομακρυσμένα, ὀφείλονται σὲ συγγραφεῖς ποὺ ποτὲ δὲν πάτησαν στὴν Τουρκία, παρὰ μόνον συμπίλησαν περισσότερα ἢ λιγότερα περιγραφικὰ καὶ περιηγητικὰ ἔργα. Μερικὰ ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τούτα ἔχουν καὶ τὴ μορφή ἐιδικῶν ἐγκυκλοπαιδικῶν λεξικῶν, ὅπου ἀναπτύσσονται κατὰ λήμματα οἱ διάφοροι θεομοῖ, περιγράφονται πόλεις κ' ἐπαρχίες κλπ. Τὰ ἔργα τούτα εἶναι ἀφθονώτατα, ἀριθμοῦνται πάνω ἀπὸ τὴν ἑκατοντάδα καὶ πολὺ χρήσιμα, ἐπειδὴ συχνὰ δίνουν πληροφορίες ἀγνωστες ἀπ' ἄλλοῦ. Πολὺ λιγότερα γενικὰ ἔργα περιγράφουν τὴν κατάστασιν καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τὰ δόγματα καὶ τὴ λειτουργικὴ της. Τέλος ὑπάρχουν πολλὲς δεκάδες ἀπὸ ἱστορίες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τῆς Βενετίας, τῆς Ρωσίας, τῶν Παραδουνάβειων χωρῶν, ποὺ δίνουν πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ζητήματα καὶ εἶναι ἔμμεσες βέβαια, ἀλλὰ πολὺ χρήσιμες πηγές.

Τ Ε Λ Ο Σ

